

Juan Martin Hiribarrenen *Eskaraz eguia* (1858), erranak eta aforismoak

ALTZIBAR ARETXABALETA, Xabier

Euskaltzain urgazlea eta Euskal Herriko Unibertsitateko irakaslea

Sarrera data: 2011-II-11

Onartze data: 2011-VII-11

Lan honek J. M. Hiribarrenen (1810-1866) prosa eta esaerak aztertzen ditu, kritikariek gutxi sakonduak baitira. Erakusten du *Eskaraz eguiaren* (1858) xede apologetiko-didaktikoak XX. mende erditsuko laikotasun, antiklerikalismo eta ateismoaren indartzeari erantzun nahi diola, eta horrek esplikatzen duela eraso eta trufazko tonua, azalpen zorrotz-atsegingarria, euskara ulerterrazagoa (*Eskaldumac* poemakoa baino) eta estilo erreterikoa. Erran eta aforismoei dagokienez, zehazten du kopurua, motak eta gaiak. Eta adierazten kritikari eta atsotitz biltzaileak zorrotzegi jokatu direla Hiribarrenenak baztertu eta gutxiestean. Eranskinetan adibide ugari biltzen dira, esandakoaren erakusgarri.

Hitz gakoak: Euskal literatura, XIX. mendea, prosa, lapurtera, atsotitzak, aforismoak.

Este trabajo analiza la prosa y los refranes de J.M. Hiribarren (1810-1866), aspectos poco investigados por los críticos. Demuestra que el objetivo apologístico-didáctico de *Eskaraz egia* (1858) era responder al auge que el laicismo, del anticlericalismo y el ateísmo a mediados del siglo. Eso explica el tono burlesco y agresivo, la explicación de la doctrina de una manera severa pero también amena, un euskera más comprensible (en comparación con el poema *Eskaldumac*) y el estilo retórico. En cuanto a los dichos sentenciosos y a los aforismos, especifica cuántos son, de qué tipo y cuáles son los temas. En conclusión, el autor afirma que los críticos y los recopiladores de refranes han sido excesivamente severos al marginar y menospreciar a Hiribarren. En los anexos se muestran multitud de ejemplos de lo dicho.

Palabras clave: Literatura vasca, siglo XIX, prosa, labortano, refranes.

Cet ouvrage analyse la prose et les proverbes de J.M. Hiribarren (1810-1866) qui ont été très peu étudiés par les critiques. Il démontre que l'objectif apologétique-didactique d'*Eskaraz Egia* (1858) était de répondre à l'essor que connurent le laïcisme, l'anti-cléricalisme et l'athéisme au milieu du XIXe siècle. Ceci explique le ton burlesque et agressif, l'explication de la doctrine d'une manière rigoureuse mais quand même agréable, un basque plus compréhensible (en comparaison avec le poème *Eskaldumac*) et le style rhétorique. En ce qui concerne les pensées et les aphorismes, il définit la quantité, le type et le thème. En conclusion l'auteur affirme que les critiques et les compilateurs de proverbes ont été excessivement sévères en écartant et sous-estiment Hiribarren. On en trouvera de nombreux exemples en annexe.

Mots-clés: Littérature basque, XIXe siècle, prose, labourdin, proverbes.

This work examines the prose and sayings of J. M. Hiribarren (1810-1866), because little attention has been paid to them by the critics. It shows that the apologetic-didactic aim of *Eskaraz Egia* (1858) was to respond to the strengthening of middle 19th century laity, anti-clericalism and atheism, and this accounts for its aggressive, mocking tone, its rigorous and pleasant explanations, its more comprehensible Basque (more than that of the poems in *Eskaldumac*) and its rhetorical style. As regards the sayings and aphorisms, it specifies the number, type and subject matter. And it states that critics and compilers of proverbs have been too categorical when discounting and underestimating those of Hiribarren. Numerous examples are included in the appendices to support the assertions made.

Key Words: Basque literature, 19th century, prose, labourdin (Basque dialect), proverbs, aphorisms.

1. Sarrera

Juan Martin Hiribarren apaiz azkaindarra (1810-1866), XIX. mende erditsuko idazle oparo eta alderdi anitzekoa da: idazlea, hiztegiilea eta kantu-biltzailea. Hitz neurtuz *Eskaldunac* poema luzea argitaratu zuen (1853), bai eta *Montevideoco berriac*, Ameriketarako emigrazioaren kontra (1853); hitz lauz, erlijio liburu bat, *Eskaraz eguia* (1858). XX. mendeko azken hamarkadan argitaratu dira haren *Napoleon Lehena* poema historikoa (Pagola et al. 1994) eta *891an, eskaldunen gerla* drama (sasi)historikoa (Arbelbide 1991). Argitaragabe utzi zituen poema aski luzeak (*Laborariac* eta *Iruñeco Bestac.1845*, azken honen parte bat agertu zen Xahoren *Ariel* kazetan), hiztegia (Lhanderen hiztegiaren iturri aipatueta-rik bat), eta erran zahar eta aforismoak. Hiribarrenek lapurteraz idatzi zuen, Xahoren adiskidea zen eta euskaldunen iraun beharraren kontzientzia zuen. Lhande, Lafitte, Altuna eta abarrek Hiribarrenen alderdi batzuk ikertu dituzte baina Hiribarrenen obra osoari buruzko ikuspegi orokorrik ez dugu oraindik. Mendeurren honek beste urrats bat egingo du egilea ezagutze bidean.

Artikulu honetan bi alderdi aztertuko ditugu, oso gutxi aipatuak. *Eskaraz eguia* (laburduraz EE) izeneko erlijio-liburu prosazkoaren (1858) xede, gai, eduki eta tonuaz gaingiroki jardun dute literatura kritikariek, halaber estiloaz. Esaerei dagokienez, Lhandek (1928, 1929) eta Lafittek (1979) Hiribarrenen kaierrei buruzko informazio laburra eman dute eta ezaugarri batzuk aipatu; Lhandek, 292 erran edo aforismo argitaratu ere bai. Guk alderdi hauek azalduko eta eztabaidatuko ditugu: *Eskaraz eguiak* literatura-kritikarien aldetik izandako harrera (2.1), zer liburu mota den edo zer xede duen, norentzako egina den eta zein tonutan (2.2.), egitura eta edukia (2.3.), testuinguru historikoa (2.4.), mintzaira eta estiloa (2.5.). Erran eta aforismoei dagokienez, zein kaier heldu zaizkigun eta zein ez (3.1); kaierren deskripzioa, erran edo aforismoen gaiak, motak eta berezitasunak atsotitz bildumekin konparatuz, bereziki Garaterenarekin (3.2.), eta azkenik, kritikariek eta atsotitz biltzaileek nola hartu dituzten eta ea benetako atsotitzat ote daitezkeen (3.3).

2. *Eskaraz eguia*

Kritikariek ez dute behar den zehaztasunez azaldu zer xedez egin zuen Hiribarrenen liburu hau. Gure ustez, egilearen helburutik abiatuta eta euskal irakurleagoa aintzat hartuta errazago uler daitezke mintzatzeko tonua, forma literarioak, egitura, edukia, testuinguru historikoan bete nahi zuen funtzioa, euskara moldea eta estiloa.

2.1. *Eskaraz eguia* Baionan argitaratu zen 1858an, apezpikutegiko inprimatzaile E. Lasserre baitan.¹ Ez du berriro argirik ikusi. Tamainuz, ez da luzea ez laburra, baina bien artekoa (153 or.). Hiru partetan zatitua da; guztira 53 kapitulu, bakoitza 2-3 orrialdekoak. Arretaz inprimatua da, huts gutxi baitu, dozena erdi bat.

Euskal literaturaren historialariek bakan aipatua da *Eskaraz Egia*; gehienek bizpahiru lerro baizik ez diote eskaini. Haboroxeak edukiaz zerbait esan dute. Esaterako, apologetika moduko lana dela iritzi zion Villasantek (1979, 2. ed.:166) eta hari jarraitu hainbatek (Sarasola:1970:113; Onaindia:1973:146; Mujika:1979:256); Lafittek ere apologia liburutzat hartuko zuen geroago, 1979ko artikuluan (185. or.). Beste batzuek erlijioaren historia dela iritzi diote (Lafitte 1941:51; Mitxelena 1988:131; Altuna *et al.* 1997:XII). Gure ustez, apologia da gehiago; apologia berezia, tonuagatik. Ordea, erlijioen historiatzat hartzea ez zaigu oso zuzena iruditzen. Erlijioen historiaz-eta ari den parte, liburuaren II. partearen erditsua baizik ez da; eta, gainera, ez da erlijioen historia, baizik Jainkotzat edo profetatzat hartuak direnen nolabaiteko istorioa, hau da, Jesusekin konparantza bat, bai eta haien jarraitzaileena kristauekin, baina trufazko eta mespretxuzko konparantza. Bestalde, euskal literaturaren historialariok ez dute azaldu zergatik eta zertako idatzi zuen liburu hau Hiribarrenen.

Hizkuntza moldeaz eta estiloaz ere gutxi idatzi dute. Lafittek dio neurritzez baino hobeki idazten duela hitz laxoz, eta ongi idazten duela. Urkizuk,

¹ Euskaltzaindiaren Azkue Bibliotekan ale bat dago (Lacombe Biblioteka. Olaso Dorrea Sorrerakundea). Eskerrak bihurtu nahi dizkiet Josune Olabarrieta eta Nerea Altuna bibliotekariei, Hiribarrenen liburua eta eskuizkribu zenbaiten kopia digitala niri eskura jartzeagatik.

Eskaldunak (1853) baino arinagoa eta artifizialtasun gutxiagokoa dela *Eskaraz egia* (2000:340).

Eskaraz eguia transmisio urrikoa izan dela dirudi. Galdetzekoa da ea zenbateraino ezagutu duten literaturaren historialariek berek, hain lerro gutxi idazteko. Ez ote du horrenbeste merezi Hiribarrenek?

2.2. Badirudi bere oldez eta gostuz idatzi eta argitaratu zuela Hiribarrenek bere obra, ez inoren mandatuz; «Propriété de l'auteur, l'abbé J.M. Hiribarren» dio kanpoko azalean. Egileak beharrezkotzat jo zuen bere lana, gehituz «Ez duenak nahi ikusi gaizkia nausitzen, egin beza hobeki» (EE 155).

Liburuaren izenburuak apologia asmoa nahiko garbi adierazten du, are zehatzago sarreraren bukaerako pasarte honek (egilearen jatorrizko ortografian ezarriko ditugu artikuluko honetako testu guztiak):

«Gure herrietarat heldu da atze hainitz, eta heki darraikote asko haro gure artean nihoiz entzun etzirenac. Nahi nuke herritar bakhotchak yakitatez harmatu, hirriskua ethor orduco. Mintzaturen naiz eskaraz, erran nahi da garbiki, itzuliric gabe, nor nahi denec elenga nazaken bezala.» (EE XIII).

Artzainak bere artaldea zaindu nahi du kanpotik omen datorren arriskutik. Izatez, arriskua baino gehiago errealitatea zen; hots, jendea fede katolikoa galtzen ari zela, gazteria batez ere (EE 148). Hiribarrenek behin eta berriz seinalatzen ditu gaitzaren kutsatzaileak: «gure herritaco yakinec», «gure arteco yakin zenbaitec» (EE 58), hau da, jende ikasia. *Eskaldumacen* ere maiz dio badirela «guti batzuk», sinestegabeak edo behar ez bezalakoak (horietako bat Xaho, bere adiskidea). *Eskaraz eguiako* kapituluaren izenburuetara begiratuz gero, ohargarri da 53 kapituluetatik 10etan *sinestegabe* hitza edo antzekoak ageri direla; bestalde, 8 kapitulu *gezurrezko* erlijioei buruzkoak dira.

Xedea nolako, tonua halako. Hedatzen ari zen gaitzaren sendabidea bortizki erasotzea zen, Hiribarrenen arabera:

«Garratza izanen zaiote hainitzi mintzaira hau, bainan ezagut dezatela chedeac. Hainitzen harmac ez dire trufa baizic egiaren contra. Casco arinek ez dute bertzeric elengatzen. Denbora galtzea liteke

heki, guizonei bezala, minzatzea. Beren harmekin izartu ditut, bazuetan hirriz eta bertzetan hitz gordinekin. Sistakoac mingarri atzeman detzakete; bainan yakin dezatela, onec mingarriago baizic ezdituztela atzematzen hekienak, hain errechki bici litezkelarik lazo, hertsiki eta beldurrez bici direnean. Aphez bezala gehiago yazarriren derautet: ezdakite zer den apheza! Oro yasan eta iretsi behar ditu, minic ez balitz bezala harentzat!» (EE 153).

Beraz sinestegabeei, Eliza katolikoaren dogmak eta apaizen nagusitasuna arriskuan jartzen ari zirenei edota erlijio guztiak onartzeko modukoak zirela ziotenei ihardesteko eta ihardokitzeko idatzi zuen Hiribarrenek *Eskaraz eguia*. Hori gauza berria zen; ildo horretatik etorriko ziren geroago Intxauspe eta M. Elizanbururen liburuak, *Eskualduna* kazeta, etab.

Euskaldun irakurleekin elkar aditzea bilatzen du Hiribarrenek, fedearen azalpenean labor eta zorrotz mintzatuz, etsaien kontra hizketa estiloa edo lagunarteko hitzak erabiliz, ironia, trufa eta sarkasmoaz baliatuz, farregarri utziz, are beztuz.

2.3. Esandako xede eta tonua egituran eta edukian azaltzen dira. Liburuak sarrera eta hiru parte ditu. Sarreran Hirutasun santuaren misterioa xehatzen du ondorengo hiru parteetan (Aitari, Semeari eta Espiritu Santuari edo Elizari buruzkoak). Orekatua da orrialde-banaketaz eta pasarte atsegingarriak. Hiru parteen hasieretan lehen kapituluetan dotrinaren azalpena ematen du, prediku forman, baina alde idor hori irakurgai arin eta atsegingarriagoekin orekatzen daki egileak: I. partean istorioekin; II.ean, erlijioen hasleen egintzekin, III.ean sinestegabe eta besteri zuzendutako alegoria, trufa, solasturia bitxi eta mintzamolde harrigarriekin.

Edukien ardatza *on* eta *tzar*-en dikotomian datza, XIX. mendean euskal literaturan hain ohikoa baita. Esan gabe doa, *txarrak* dira Frantziako Iraultzaren aldekoak, juduak eta protestanteak. *Eskaldunaken* «nahastaileak», «gaixtagin sarea» etab. deitzen ditu (ik. P. Altuna *et al.* 67, 95).

I. partean fede katolikoaren oinarriak zein diren azaltzen du: «lekhuco aguintza guertatuac, miraculu agueriac, Christori agur eguin dion mundua, Elizaren iraupena hemezortzi ehun urthez» (EE VIII. I. Partea). Azalpenaren lagungarri, argumentazio funtzioko 27 istorio labor kontatzen ditu, ba-

tzuk serioak, beste batzuk irigarriak (liburuan orotara 36 istorio labur eta zenbait alegoria luze biltzen dira). Aipua ere franko dira, antzinako klasikoenak nahiz modernoagokoenak (Seneka, Zizeron, Epitekto, Galiani, Robespierre, Voltaire etab.).

II. partean Jesusen Jainkotasuna erakusteko, Jesus konparatzen du Buda, Mahoma, Lutero eta abarrekin; konparantza hau egitean, Hiribarrenen lumari maltzurkeria, trufa eta mespretxua dario (egun ez luke graziaz): Brahma, «zer puticoa» (EE 58); Buda «caprestu gabeco aberea» (EE 65); Konfuzio «chimino bat» (EE 69); Mahoma «ez Yainko ez profeta» (EE 78), Koran «buru eta buztan gabea» (EE 78), «ergelkeria dario» (EE 84-85). Ordea, «Bertzela kilikatzen dituzte bihotzac eta llulluratzten izpirituac Ciceron, Virgilio, Demosthenes, Bossuet eta Massillonec» (EE 84). Testuen artean, hunkigarria da Buddak nola tratatu dituen emakumeak erakusten duena (EE 64); deskripzio gogor baten ondoren dio:

«Buddac eman du emaztea neskatoac baino areago; Christok erakusten du handitasun bera dutela guizon eta emazteac, elkarren lagun direla. Buddaren emazteac tetele batzuec dire; Christorenac, etheco aingueruac. Buddaren hitz eta eguintzec erakusten dute hoberenerat ere guizon bat zela; Christorenc, Yainco zela.» (EE 66).

Egileak bere alde ekartzen ditu Origenes, Tertuliano, Justino, Augustin, Fenelon, Bossuet» (EE 52). Ez du onartzen beste erlijioen zilegitasuna, dogmatikoa da.

Erljio katolikoaren ikuspegi inperiala darakusan II. parte hori Napoleon I.aren fedea goraiatuz hesten du Hiribarrenek, hain zuzen ere. Jakina denez, Hiribarren haize alde ibili zen: II. Errepublikaren alde jarri zen 1848an baina laster bilakatu zen bonapartista edo Napoleon III.aren aldekoa. L. L. Bonaparte dialektologoarekin harremanak izan zituen, hari opatu zion *Napoleon Lehena* poema (1856) honela hasten da: «Mintzo naiz guizon batez higana gorarat, / Beharrez egorria Yaincoac lurrerat, /(...)». Napoleon I.a autoritate bat zen Hiribarrenentzat: haren aipua eta istorio laburrak ugarriak dira liburuan.

III. partean sinestegabeen erakuspenak zein diren azaltzen du: libertatea (EE 121-122), gozamena bilatzea (EE 122), kontzientzia askatasuna (EE

129). Antropologoak jakintza mespretxatzen du (EE 123), haien kontra mintzaraziz Euler, Leibniz, Kepler, Bossuet, Fenelon, Newton, Malebranche, Descartes, Bacon eta Augustin (EE 124), guztiak XIX. mendea baino lehenagokoak.

Bulunbak deitzen ditu jaun handi eta jakintsu sinestegabe horiek, artaldean bulunba edo joarea darabiltenekin konparatuz, ondotik osteak erakartzen dituztelako. Bai eta *huntzak*, «oro ifrentzikaturik edo gaizki zaizkotelako argitan» [Elizaren argitan] (EE 141), hitzaren irudizko adieraz baliaturik («sineskor»). Ironia eta trufa eta sarkasmoz beteriko kapituluak dira «Bulunbac» (XVIII.a) eta «Huntzac eta bulunbac» (XIX.a) .

Sinestegabe jakintsu ustekoak nolakoak diren deskribatzen du: aberatsak, mundua ikusi dutenak, ikasiak (abokatu, kazetari, mediku, agronomo..., gainera ikasketa berezidun gehienok sinestegabeak eta Elizaren kontrakoak omen dira), ongi apainduak, gizarte-harreman handikoak, errazki mintzo direnak eta besta, komedia eta atsegin guzien zaleak (EE 134-135). Sinestegabea izatea modan zegoela dio, «askok urgulu zoro batez egiten baitute sinestegabearena» (EE 52). Hona pasarte bat, garai hartan Eliza katolikoak gogoko ez zituen jakintsu batzuen deskripzioa egiten duena, haien ideiak eta erlijio katolikoarekiko jarrera maiseatuz baina nor diren aipatu gabe (lehen Renan dateke, bigarrena Lamennais):

«Dugun eguin Pariserainoco bat, eta entzun dezagun hango eskola emaile handi bat. Kopeta cimurtua du, bichta laburtua; horra non den aldagarri ferde batean hetsia bere bizkar chorrotcha. Hartzen ditu miserac, eta ezartzen dituelaric sudurraren bizcarrean, dio: Eliza akhabo da; Yesus guizon bat zen bertzeak bezala! Entzuten dute hori Paris eta Franciaco yaun gaztec, eta onhesten, erranez hec ere Eliza akhabo dela! Nihoiz ezda izan predikari, anaia, serora, othoitz, cobesio, comunione, caritate gehiago; bainan Eliza akhabo da; hala dio nausiatic, hala diote aditzailec: Zenbat bulunba!

Bertze nausi bat altchatzen da, kapa urdin bat bizkarretik, zurchuria bezain luzea, bakailaua edo chotcha bezain idorra, mintzoz coloka, chingola leptic yarian, dioelaric: Ebandelioa behar da ukitu, aphaindu, eman ororentzat on den bezala! Gauza bera adirazten dute aditzailec, eskuac yoz eta marrumaz: Catolico nahi direlaric, yakinak

Christo Yainco dela, eta haren hitz bat baino lehen yoanen direla cerua eta lurra: Zenbat bulunba!

Mendia bezalako guizon bat, mustarda gorri, ihurtzuriac bezain larriko orro batekin, hasi da erakusten: ez ditu nihorc eguin gauzac, berac eguin dire! Gauza bera adirazi dute ehun mila hartz bulharrez hantuec. Beraz Murillo gabe eguin dire erretabla bortz ehun mila liberacoac, hezkurric gabe haitzac, aitaric gabe semeac, nolatsu gorringoac haitz azpitan: zenbat bulunba!

Nausi batec erran du, izkiribatu ere: guizonac mekanika dire, machina bat, haize erroten anaiak, turnabrochen ahaideak, atabal bi aldetarik cilhatuac barnean errotekin, bi zangotaco arrain iledun eguinac, sorthu direnetic hogoi menderen buruan! Gazte beroec agurtu dute erakuspen hori oihuz, zalapartaka, yauziz, ostikoka, Waterloo guziac ahantzazten zituztelaric gasailan: zenbat bulunba!

Yaun chahar bat, churiraino irindatua, yabota handi-larri bat paparoan, mantchetac esku-muthurretan, zapatac burlekin, mintzatu da hulatsu: bada izate handi bat, bainan yaun handiegia baita, lo eguiten du gauaz eta erreguerena egunaz. Arthiki du lurra eremuetan, chori edo untzi guider gabe bat bezala: Guero antola hor! Hori aitzean, Frances yaunen erdiac abiatu dire, chapelak eskuan, chiminoac iduri, itzulika eta yauziz, ezartzen zutelaric ikhaspena buruco alderdi hazkarrean, ahantz beldurrez, eta eguiten dute dioakotena, badakitelacotz geroztic Yainkoac ez duela nihortaz acholarik. Lo eguiten du, eta arte hartan, badioaz ohointzarat, ezpatarat, lohikeriarat, piztoleerat, ura behera, pozoatzerat: zenbat bulunba!» (EE 136-138).

Hiribarren apaizaren adimenak ere bazituzkeen bere zalantzak, baina horien aurrean Eliza katoliko ofizialaren aholkua segitu behar dela dio:

«Ene izpirituac hurbil ditu cedarriac, eta denetan ere baditu lanbroac; bainan sinhesteaz doanean, hedoi guziac behar dire suntsirazi. Eliza ez bada egia, ez da aphez beharrik; bainan eguia bada, nornahic behar du entzun haren errana. Elizac hertsatzen ditu jauirak, galdeetzen eginbide zenbaiti ez dioazkotenac; eta horra zertaco dioten ez ditekela guizonentzat. Ezda aski erran dezaten: nola hartu du bada lurrean, nola lehiarazi ditu haurrac bere ganat?» (EE 149).

2.4. Ageri denez, *Eskaraz eguia* bere garaiaren lekuko da. Gizarte aldakuntza, borroka politiko eta ideologikoak, zientzien asmakizunen oihartzunak nabari dira. Makinak eta balonak agertzen dira liburuan, orduko jakintsuen harrotasunaren erakusgarri (EE 138). Pentsamendu joera nagusiak espreski edo zeharbidez aipatuak dira (arrazionalismoa, positibismoa, ateismoa, materialismoa, mekanizismoa). Urte haietan argitaratu ziren zenbait intelektual ospetsuren obrak: Jules Simon-en *Le Devoir*, Renan-en *Vie de Jésus* (1862), Darwin-en *Espezieen eboluzioa* (1859) etab. Laikotasuna indar hartzen ari zen 1830tik aitzina, eta harekin, antiklerikalismoa; apaizei ausikika ari direla maiz ageri da, hala *Eskaldunacen* («Apezak», Altuna *et al.* 95) nola *Eskaraz eguiari* («Ez naiz mintzatu azken erregueren hertzeaz azken apezka urkhatu nahi zukenaz. Badut hura gabe aski (...)», EE 127). Liburua argitaratu eta laster, Elizaren erreakzioa nabaritutako zen, Lurdesko erromesaldiekin (1862tik aitzina), *Quanta cura* enziklika eta haren *Syllabus* eranskinarekin (1864), bai eta Vaticano Eliz Batzar Nagusiarekin (1869-1870). Baina gizarte aldakuntzek laikotze prozesua lagunduko dute: laborarien pisua –katolikoaren oinarri soziala– gutxituz joango da hirietako burgesiaren onetan, irakaskuntza publikoa zabalduko da, eta 1872az geroztik bortxazko soldadogoia ezarriko.

Eskaraz eguia Napoleon III.aren eta Frantziako Elizaren arteko eztialdian idatzia eta argitaratua da; garai hartan Eliza katolikoa zinez hazi zen. J. Intxaustik dioenez, «inperioaren edergailutzat behar zuen Eliza Napoleon III. ak» (Intxausti 1972:24). Hain zuzen, hurren urtean, Erromako auziarekin, enperadorearen eta Eliza katolikoaren harreman onak hautsi ziren. Fedea eta aurrerapena binomioaren aurrean, «katolikoek ez zuten behar zen zientzia prestaerarik» (ib. 29), «Jakitatez urri eta mirakuluz (sic) oparo bizi zen Elizak ez zuen erarik gizarte-giro berri haretan murgiltzeko.» (ib.).

2.5. Gaiak eta tonuak irakurleak ulertzeko moduan mintzatzea, bai eta garrazki ere, galde egiten zion Hiribarreni. Horregatik, beharbada, liburu honek ez ditu *Eskaldunaceko* hizkuntza-ezaugarri asko, bereziak edo agramatikalak direnak (Altuna *et al.* 1997:XXI eta ond.); batzuk liburu honetan noizean behin baizik ez dira ageri: esaterako, artikulua ezabatzea («Ez du eskas ahal eta argi», EE 41).

Hala ere, Hiribarrenen prosa zaildu egiten du zenbait joskerak, noizbehinka ageri direnak. Esaterako, aposizioak, erlatibo perpausetan gertatzen delarik: «*etche bi alde direnac erortzen dire.*» (EE 110). Edo *inversio* delakoak: «*Guizonec sobera eskas zuten maitarazteco bere buruen: (...)*» (EE 94). Edo hiperbatonak: «*hari erakusteco gure amodioa lehenbico eta hoberen aitari bezala.*» (EE 34). Eta batez ere haren hiztegi garbiak (hitz teknikoak ere euskal errokoak nahi ditu, batez ere atzizki jakin batzuekikoak), joriak (izen, adjektibo edota lokuzioetan) eta bereziak (hitz bakanak edo asmatuak ugari dira, DGV-OEHn Hiribarrenen adibideak baizik ez dituztenak, adib. *elengatu* «ulertu»). Euskara dudarik gabe oso iturri onekoa du, tradiziokoa, herriaren ahokoa, aberatsa (oroit hiztegi bat egin zuela), apaina eta irudiz betea.

Prosa erretorikoa da liburu honetakoa. Tonuak (batzuetan garratza, beste batzuetan irrigarria) eta elokuzio formak (predikuak edo azalpenak eta kontakizunak) aldizkatzen dakiena. Forma horietako bakoitzak bere gisako esaldi-taxuketa eta erritmoa du. Tresneria erretoriko aberatsa baliatzen du egileak: anplifikazioa, akumulazioa eta errepikapena (antitesia, sinonimia, paralelismoa, anafora, epifonema), irudiak (konparazioak, alegoriak –ik. EE 129-134, 145-146, 149-151–), dialogismoa edo alegiazko hizketak.

Bariazioa dago egituretan eta hiztegian (hizkuntza-maila gorako hitzak, hitz tekniko euskal errokoak, lagunarteko mailakoak edo hitz konnotatiiboak). Prediku edo azalpenetan lehenik sententzia bat edo bizpahiru esaldi agertzen dira eta ondoren 3-4 uhin paralelistiko, bertsoleroak bezalakoak, joskeraz eta silaba kopuruz berdintsuak. Erritmo bizia eta latza ageri da prediku edo azalpenotan: paragrafo luzea eta esaldi laburrak, perpaus juntatuak (batzuetan juntagailu gabe) eta mendeko perpaus gutxi, eta galderak zirt-zart etengabe. Laburtasuna eta sententzia estiloa dira ezaugarri nagusiak. Baina, bestalde, konparazioetan hedatua da eta hitz-jario harriarrikoa ere bai.

Estilo landua eta ahozkoa elkartzen ditu Hiribarrenek. Uste dugu liburu honetako tonuak eta estiloak izan duela eraginik: esaterako, J. Hiriart-Urrutiren artikuluetan (laburtasuna, sententzia estiloa, artikulua ezabatzea, *inversio* eta hiperbatonak...).

Laburbilduz: liburuaren izenburuak eta egilearen adierazpen espresek garbi adierazten dute liburuaren xedea: erlijio katolikoaren eta, batez ere, Eliza katolikoaren apologia egitea eta beste erlijioei eta atoei ihardokitzea; asmo horrek darama egilea etsaiei begira irriz, trufaz edo gordinki mintzatzera eta irakurle euskaldunei begira dotrina modu zorrotz baina atsegingarrian –istorioen bidez– azaltzera, liburuaren egitura eta forma literarioak orekatuz. Aipatu xede eta tonuari dagokie liburu honetako euskara «errazagoa» (*Eskaldunacekin* konparatuta) eta estilo erretorikoa, bai eta georogoko idazle zenbaitetan egileak utzitako arrastoa.

3. Erranak eta aforismoak

Hiribarrenek erran eta aforismo ugari idatzi zituen eta ondoan frantses itzulpena ezarri, baina ez zituen argitaratu. Lhandek eta Lafittek jaso zituzten, Hiribarrenen gainerako eskuizkribuekin batera, eta haien berri laburki eman, bai eta iritzi batzuk agertu haien balioaz (Lhande 1928:394-405; 1929:81-95; Lafitte 1979:184-185). Guk hemen berri zehatzagoak emango ditugu transmisioaz, eta azalduko dugu zein kaier heldu zaizkigun eta zein ez (3.1), zer erran eta aforismo mota diren eta zenbat (3.2.), bai eta eztabaidatuko Lhande eta Azkueren iritzi erabatekoa eta, ondorioz, biltzaileen jokaera Hiribarrenen erranei buruz.

3.1. Lhandek dio hiru kaier («carnet») zirela Hiribarrenen familiak gordezen zituenak: 1) «Laborarien erran zaharrak». 2) Higiene-aforismoak. 3) Erran zahar eta zuhurren, hau da, «aphorismes proverbiaux et aphorismes sapientiaux» direlakoan sorta bana (1928:394). Hark berak bi multzo argitaratu zituen, hautu bat eginez: «aphorismes sapientiaux» direlakoetatik 123 (ez dakigu zenbat ziren multzo honetakoak, kaierra desagertu bide delako), eta «Erran zahar» edo «Aphorismes proverbiaux» direlakoetatik 169 (330 dira guztira multzo honetakoak). Orotara 292 argitaratu zituen eta segitzea hitzeman, agian egunen batez osorik publikatu zituela esan (1928:396) eta «À suivre» jarri zuen bigarren multzoaren hondarrean (1929:95). Baina ez zuen gehiagorik argitaratu.

Hiribarrenen eskuizkribuak Lhanderen eskuetatik Lafitterenetara pasatu ziren. Lafittek dio bi kaier zirela (1979:184-185), beraz ez hiru, Lhandek

dioen bezala: 1) «Laborarien erran zaharrak», 127 or. 2) Higiene-aforismoak eta aforismo proberbialak. Ordea, «Aphorismes sapientiaux» izenekoak Lafittek ez ditu aipatzen, eta Lafitteren bildumaren kopia bat heldu baita Euskaltzaindiaren Azkue Bibliotekara Andiazabalen eskutik, guk ere ez ditugu ikusi. «Aphorismes sapientiaux» horien multzo hori (Lhandek aipatu hirugarren kaierra edo kaier horren parte bat) desagertu bide da; zorionez Lhandek, hautu bat eginez («un choix d'aphorismes sapientiaux»), 123ko multzo eder bat argitaratu zigun. Lhande eta Lafitzez gainerako euskalariek Hiribarrenen erran eta aforismoak ezagutzeko aukerarik ez bide zuten izan, ezta bere herrikide J. Elissalde ere (1936), dirudienez, ez baitukete haren atsotitz, zuhur-hitz eta erran zaharrek Hiribarrenen itxura handirik.

3.2. Hiribarrenenak zer erran edo aforismo mota diren azaldu baino lehen, Azkue Bibliotekaren kopian daudenak deskribatuko ditugu (ez dakigu zuzen, ordea, Andiazabalek Euskaltzaindiaren eskuetan utzitakoen kopia fidela eta ordena bera errespetatzen duena ote daukan Euskaltzaindiak). Hasteko, esan behar dugu datarik ez dela ageri kaierreran eta ez dugula aztertu noizkoak izan daitezkeen.

3.2.1. Lehen kaierrekoak: «Laborarien erran-zaharrak. Proverbes agricoles» (LEZ laburduraz aipatuko ditugu). Jakingarria da Hiribarrenek lehenik «Eskalherrico laborarien erran-zaharrac. Proverbes agricoles de l'Euskarie ou Pays Basque» ezarri ziola izenburu eta gero «Eskalherrico» eta «de l'Euskarie ou Pays Basque» ezabatu zituela (*Euskarie* forma erabilia ote zen frantsesez Hiribarrenen garaian ala hark berak asmatua ote?). Lehen kaier hau 71. orrialdera arte zenbatua da (ez dakit nork, Hiribarrenek ala besteren batek) eta handik aitzinako 58 orrialdeak zenbatu gabe daude (azken biak hutsik). Orotara, 123 or. eta 732 erran zahar, azken bostak «Mirikuntza, médecin» izenburukoak –2. kaierraren sarrerakoen antzekoak–, guztiak frantses itzulpenarekin, hori ere errefrau gisa moldatua, errimarekin. Erran guztiak edo ia guztiak errima bereko bi zati edo partez osatuak dira.

Hiribarrenek 8 atalen pean kokatzen ditu laborarien erranak (nahiz tarteka orotarikoak dauden). 1.a, aroa: urte, egun, goiz, eguzki, uda, negu, horma, harri, elur, ihurtzuri, euri, santu-santen egun, mahasti, ira-

tze, inaurkin, ildo etab. (LEZ 1-262). 2.a, tresnak (LEZ 263-272). 3.a, lanak: lur-mota, ongarri, hazi, ereintza, belar gaizto, ogi-jotze, hauts, erretze, kisu, igeltsu; jende- eta abere-ongarri (LEZ 273-391). 4.a, aziendak (LEZ 393-433). 5.a, soroak «zelaiak» (LEZ 434-475). 6.a, ur-xirripa eta ihinztatzeak (LEZ 476-497). 7.a, arbola, mahasti eta baratzeak (498-539): arbola landatze (517-534), adar-mozte (535-539), txertatze (540-552, mahasti (553-595), baratze (596-609). 8.a, etxeak: sala, heia, selauru, soto, barroki (LEZ 610-629), administrazio edo ekonomia aholku, tresna, etxe-gizon, bordari, morroi, loti edo alfer (LEZ 630-727), mirikuntza (LEZ 728-732).

«Laborarien erran-zaharrak» direlakoetan mota desberdinekoak bereiz daitezke xedeen arabera:

1. Irakaskizunak edo aholkuak, laborarien jakintzari dagozkionak. Halakoak dira aroei, pentzei edo arbola eta mahastiei buruzko asko (1., 5., 7. ataletakoak). Ugariak dira. Ik. Eranskinak 1 (laburduraz Er.1), LEZ 448, 503, 535, 570, 619.
2. «Zuhur hitz» gisakoak, «aphorismes sapientiaux» direlakoan antzekoak. Halakoak dira laborantzari buruzko asko eta asko, adib. 1., 2. eta 8. atalekoak (ekonomia aholkuak). Ik. Er.1, LEZ 77, 661.
3. Moralak, horietako batzuek morala eta ekonomia elkartzen baitute. Ik. Er.1 LEZ 228, 716. Erliziozkorik ez dago, ordea.
4. Ideologikoak, adib. laborariei buruzkoak. Ik. Er.1 LEZ 177, 694, 716.

Gai, eduki eta motak G. Garateren bildumakoekin (Garate 1998, laburduraz G) gaingiroki konparatuta –harena baita errefracuategi orain arteko osoena–, Hiribarrenen erranen berezitasunak agertzen dira. Alde batetik, gai edo eduki berriak, edo behintzat Garateren bilduman nekez edo askoz hurriago azaltzen direnak: santu-santa jakin batzuen aipamenak, aroei lotuak (ik. Er.1 LEZ 138, 139, 142); liburuei buruzkoak (LEZ 195-198, Gk bakarra; ik. Er.1 LEZ 198.); emeki xuxentzeaz (LEZ 201-202), ikuste edo esperientziaren balioaz (LEZ 205, 207); tresnez (LEZ 263-272; Gk gutxiago), onkailu eta ongarriez (LEZ 293-296 etab., ugariak baitira; ordea, Gk bakarra zimaurrez, bat ere ez ongarriaz), aziendez (LEZ 393-43; askoz

gutxiago Gk), soroez (gutxi Gk), ihinztatzeaz (bat ere ez Gk); laborariak biltzearen beharraz (LEZ 483-486), ik. Er.1 LEZ 484, 485; arbolez eta arbola-landatzeaz, adar-mozteaz, txertatzeaz (LEZ 540-552; Gk bakarra), mahastiez, baratzeaz, etxeko sala, heia, selauru, soto, barroki eta abarrez, azpikoak eta mutilak eztiki ibiltzeaz eta soldata pagatzeaz (Ik. Er.1 LEZ 694, 720).

Beste alde batetik, Hiribarrenen erran «erdi-teknikoak» edo instrukziozkoak gehiago dira Garaterenean baino, eta ez dira falta gizarte-gaiak edo eduki sozial, moral edo ideologikoa dutenak (askotan gauza bertsua Hiribarrenen aburuz). Garaterenean, ordea, gutxi dira irakaspenera edo aholkuak, gutxi halaber ideologikoa edo moralak. Zuhur-hitzak ugariak dira, noski, batoren nahiz bestearen erretrauetan.

Zertako bildu edo hark berak sortu ote zituen Hiribarrenek, zertako osatu bilduma kopurutsu hori? Nekazaritza irakasteko eta aholkuak emateko? Bada erran bat hori pentsarazten duena: *Artzain ona ez unhatzen / laborarien argitzen* (LEZ 182). Duda gabe, Hiribarrenek irakurleak (laborariak) ditu buruan (LEZ 11 «Pour toi, lecteur et pour les tiens»). Garai berean Duvoisinnek elkarriketa bidez bezalatsu (*Laborantzako liburua*, Baiona, 1858) nahiko zuen Hiribarrenek erranen bidez irakatsi, haiek publikatuz. Hiribarrenen bide beretik ibiliko dira almanakak.

3.2.2. Bigarren kaierrak aforismoak biltzen ditu. Orotara 55 orrialde eta 600 aforismo eta erran dauzka (lokuzioak barne). Gaiaren arabera, bi parte bereiz garbi asko bigarren kaier honetan: 1. Medikuntzari buruzko aforismoak. 2. Erran zaharrak. Azken hauei egileak «Erran zaharrak» ezartzen die izenburua euskaraz, «Aphorismes proverbiaux» frantsesez (ik. bigarren mota hau 3.2.3. puntuan).

Lehen partean edo medikuntzari buruzko aforismoetan, bi azpi-atal bereiz daitezke: 1. Medikuei eta medikuntzari buruzko sarrera. 2. Higiene-aforismoak. Medikuei eta medikuntzari buruzko sarrera lehenik frantsesez dago, hitz lauz, «Médecin» izenburuarekin (M laburduraz), eta ondotik euskaraz, hitz neurtuz. Frantsesez 8 orrialde, tarteka pare bat aforismo, bata frantsesez eta bestea euskaraz. Ondoren euskaraz 3 orrialde, frantsesezko sarrerako eduki bera 30 aforismotan (azkena, frantses itzulpenarekin).

Hiribarrenek medikuen materialismoa gaitzesten du:

«Nos medecins, avec leur anathomie pathologique, sont devenus matérialistes; ils ne s'occupent que des phénomènes de décomposition, de putréfaction & de morte, c'est-à-dire que'ils ne voient que la science du cadávre.» (M 3).

Bere alde aipu ugari ekartzen ditu, horietako franko medikuntzako doktoorenak: 118. Salmoa, Hipokrates, Bacon, Montaigne, Molière, Léon Simon, Frappart, Broussain, Fontenelu, Droz, Boerha(a)ve (bi aldiz), Dumoulin, Bichat, Rostan, Munarit, Libert, Audin-Rouvière, etab. Hiribarrenek makilaz jotzen ditu bere garaiko mediku-praktika (Europako medikuntza eskoletan nagusi zena) eta farmakopia:

«Egic bide, ez diat hire beharric,
Hilarazi duc aski bizi beharretaric,
Eta bat ez bizarazi hiltzeoetaric.»

Lafittek dio medikuntzaren kontrako panfletoa dela. Ez dugu ukatuko: ikusi besterik ez dago 2.1. Eranskinean, M 1, 2, 5, 6, 7, 12, 21. Baina, funtsean, satira bat da. Izan ere, Hiribarrenen arabera, medikuntzaren praktikak aforismoak sortarazten ditu, esperientziak eta zuhurtziak aginduta. Bere maiseoak gorabehera, medikuekin ez dela etsai izan behar diosku, hobe dela haien aginduak betetzea, menturaz on egin baitezakete «iturriko ureko medikuon» erremedioek.²

Higiene-aforismoek («Aphorismes hygiéniques», AH laburduraz) 72 orrialde betetzen dute; guztiek dute frantses itzulpena. Bi sorta dira. Lehen

² «Les poètes, les philosophes et tous les écrivains satiriques ne se sont pas fait faute de plaisanteries contre la médecine et les médecins; leurs coups n'ont pas toujours porté à faux sur ceux qui font métier de guérir; et nous pensons que la pratique médicale et ses résultats donnent aussi, au fond, ample excitation à l'enfantement d'aphorismes; mais ceux-ci sont surtout dictés par la sagesse, l'expérience, la prudence. Concluons que, toutes choses bien examinées, qu'il y a plus de profit à vivre, en bonne intelligence avec les médecins que de les avoir pour ennemies; qu'il vaut mieux encore exécuter leurs ordonnances, dussent-elles ne rien offrir de salutaire, que de négliger le bien qui peut provenir d'un hasard heureux dans les prescriptions; qu'enfin il est plus sensé de sentir la guérison que de s'abandonner au mal sans le combattre. Après cela, bouche close, et ne considérons point comme un attaque bien grave cette qualification de médecins d'eau douce, que l'on donne aux docteurs dont les remèdes n'ont pas plus d'action pour le bien ou le mal, que l'eau pur d'une fontaine.»

sortak 133 aforismo dauzka (egileak berak zenbatuak). Hipokratesen aforismoak edo haren aforismoetatik moldatuak dira, dirudienez; hori ematen du aditzera «Médecin» sarrerako 29.ak (ik. Er.2.1, M 29), baita sortaren bukaerako iruzkinak (ik. beheraxeago).

On da ohar bat egin dezagun aforismoez. Aforismoa deritzo, arruntki, epai edo sententzia labur eta dotrinalari, zientzia edo arlo jakin bati aplikatzekoa denari. Jakintsuek, filosofoek eta idazleek aforismoak sortu zituzten. Erretorika liburuetan, aforismoen sortzaile eredugarrien artean, Hipokrates eta Salernoko Eskola aipatzen dira, eta hain zuzen haienak itzultzen edo moldatzen ditu euskaraz Hiribarrenek.

Gai eta edukiei dagokienez, lehen sortako aforismo hauek batez ere gaitzen sintomak deskribatzen dituzte («berri/seinale txar/on»): janari, betedura, husdura (AH 1-17), goitiko «vomitif» eta beheitiko «purgatif» (AH 20-26), odol-ixurtze (AH 27-28), erreberi «délire» (AH 34), ikara eta sukar (AH 41-42), gauza bero eta hotzen ondorio (AH 44-50), asma (AH 51), hetika «phtisie» (AH 52-55), punta «pléuresie» (AH 58), sabel husdura edo kakeria (AH 60-62), horitza «jaunisse», «ictère» (AH 64; *horitza* hitza ez da ageri OEHn), zotina (AH 65), ezdul, bare-min (AH 68), sukar ero «frénésie» (AH 69), emazte izorrari odol ateratze etab. (AH 70-71), gazte-zaharren gaitz (AH 78-79), gaitz eta aro (AH 80-100), sukar (AH 105-119), ikara eta min (AH 120-121), unadura (AH 124-125), handitsu eta erisipela (AH 129-130), hezurretako min (AH 131), eritasunak lehen eta orai (AH 133). Ik. hauetariko zenbait Er.2 atalean. Ohargarri da gaitzen euskarazko izenak generikoak direla eta frantses itzulpena, librea den arren, askotan zehatzagoa dela euskarazkoa baino.

Hiribarrenek Hipokratesen medikuntza bere garaiko medikuen praktika-ri kontrajartzen dio. Sortaren bukaeran hona zer dioen:

«Lehen etziren eritasunac
 Orai bezala eramanac.
 Etzen gorphutza bethetzen
 Sendakai dutenez erretzen.
 Hipocratec maite gorphutza,
 Harec laguntzen zuen mirikuntza.

Horren egitea hoberenic edozeinec
Nahiz Argien ondotic dabiltzanec.» (AH 133).³

Bigarren sortako aforismoak Salernoko Eskolakoena dira («prescriptions hygiéniques de l'Ecole de Salerno»); PHES laburduraz izendatuko ditugu. Frantses itzulpena neurtitzetan egina da, errima parekatu nahiz besarkatuekin.

Honela aurkezten ditu Hiribarrenek:

«Voici des prescriptions hygiéniques de l'Ecole de Salerne. Ce sont des preceptes qui ont passé en maximes, et en proverbes. Quelques uns des remèdes indiqués sont depuis longtemps éprouvés. Si les autres ne produisent pas toujours les résultats promis, ils ne sauraient du moins nuire, ni ruiner le malade, et c'est un point capital.» (45. or.).

Salernoko Eskola Erdi Aroan sorturiko Medikuntza eskola da, garai hartan ospetsua Europan, Napoleonek hetsia 1811n. Eskola horrek aforismo eta neurtitzen bidez zabaltzen zituen bere aholku arrazionalak, modu argi, labor eta praktikoa, autoritate, magia eta astrologiaren eraginik gabe. Eskola horren jarraibideak agertzen dira Hiribarrenen higiene-aforismootan.

Salernoko Eskolako aforismo hauek zenbatu gabe daude. Gaika zenbatu daitezke, edo errimaka (hau da, errima bereko bertso-lerroek unitate bat osatzen dutela), edo puntuazioaren arabera (puntutik puntura aforismo bat), baina aforismoak bereizteko irizpideok garbiak ez izanik, geure erara kopuratu ditugu, hiru irizpideak aintzat hartuz. Hortaz, 107 kontatu ditugu. Ohargarri denez, aforismo gehienak errima bereko 4 bertso-lerrokoak dira, baina batzuk laburragoak (2, 3) eta beste batzuk askoz luzeagoak (5, 6, 10, 15, eta luzeena, azkena, 38koa, gaitz arriskutsuen sintomen deskripzio xeheekin).

³ Honela itzultzen du frantsesez: «On a pu de convaincre, par ce qui précède et par les (quelques) prescriptions indiqués par Hyppocrate, que sa méthode est des plus simples et des plus compréhensibles; qu'un abîme la sépare de la pratique due aux progrès de la science, qui fait de notre corps un véritable laboratoire de chimie. L'oracle de Cos attendait beaucoup plus du effort de la nature que de ceux de l'art médical, et c'est ainsi que doit penser tout homme raisonnable, même ayant recours aux lumières des savants.»

Salernoko Eskolako aforismoon gai eta edukiak azal ditzagun. Alde bate-tik, dieta eta higie-ne aholku orokor batzuen ondotik (PHES 1-11), honako janari hauek zertako edo noiz diren on eta noiz ez: janari azkar, arrain, ilar, ahuntz esne, burra, gazur, arrautza fresko, salda gizen, ogi, ardo, gazta, udare, gerezi, mertxika, aran, piku, mizpira, ozpin, bihozki, mihi, bularki, anis, ha-ragi gazitu, aza-ur, malba, sabuka «intsusa», kipula, mustarda, asun, kreson «fr. cresson», sa-hats-ur, azafrai, porru, piper (PHES 12-58). Bestetik, gaitzak eta gaitzen sintomak, preskripzioak eta erremedioak: belarrietako burrunba, bozen keldar, mafrundi, buruko min, udako bainu, odol-ateratze, erien arta-tze, beheitiko, bixikatore, aiuta «lavement», xintximari, bainu, lo, kontrapo-zoin, pertsona ito, bapoz hats galdu (asfixia), pertsona odoltsuen eroriko (apoplexia), flakeza «syncope», gorputzeko alderdien bihurtura, txakur erra-biatuen ausiki «hydrophobie», sudurreko odol jario gelditze, erredura, gaitz arriskutsu eta hilkor (PHES 59-107). Ik. horietako zenbait: Er.2.3.

3.2.3. Bigarren kaierraren bigarren parte-a «Erran zaharrak» edo «Apho-rismes proverbiaux» direlakoek osatua da (EZAP laburduraz izendatuko ditugu), guztiak frantses itzulpenarekin. 38 orrialde dira. *Erran zahar* edo esaera horiek ez daude zenbatuta; guk 330 zenbatu ditugu. Atsotitzak eta lokuzioak dira (lokuzioak hizkuntzaren sistemako unitateak dira, baina ez dira enuntziatu osoak, errefrau edo atsotitzak diren bezala), baita hizketa-formula batzuk ere. Hiribarrenek *erran zahar* deitu zituen batzuk eta bes-teak, ez baitzituen bereizten (eta, izan ere, ez dira beti elkarrengandik berei-zerrazak). Nolanahi ere, *erran* hitza zuzenagoa dateke *aforismo* baino (ik. aforismoaren definizioa 3.2.2. atalean); baina *erran zahar* (hau da, tradiziozko) deitzea egoki den edo ez, aztertze-ko dago (ik. 3.3.).

Lhandek 169 argitara zituen (1929:81-93), gainerakoak argitaratugabe daude. *Gure Herri*ako edizio partzial horrek Hiribarrenen frantses itzulpeneko hitz eta esaldi batzuk kentzen edo aldatzen ditu, eta eskuizkri-buko testua ere ez du beti zuzen jasotzen, adib. EZAP 149 *Haltsu eta Jatsu, biac higoaltsu* → (*Gure Herria*) *Haltsa eta jatsa, biac higoaltsu*.

Ikus 3. Eranskinean atsotitzen (Er.3.1.) eta lokuzioen (Er.3.2) multzo bana. Atsotitz horiek ez zituen Lhandek argitaratu eta azken bost lokuzioak ere ez; atsotitzak ez dirateke ageri Garateren bilduman, lokuzioak ere ez

OEHn (ez behintzat lokuzio gisa edo sarrera bereziarekin eta Hiribarrenek ematen dien adiera berarekin).

3.2.4. Bi kaiserretako horiez gain, aintzat hartu behar ditugu Lhandek argitaratu 123 erran zuhur edo zuhur-hitzak: «Aphorismes sapientiaux» (AS laburduraz). Jokaera moralari buruzko gaiak dira (bertuteak eta hobekak): hordia (AS 1), haurrek ikastea (AS 2-5), haserre eta mendekua (AS 6-14, 47), alferra, alferkeria (AS 15-20), zintzurra «gourmandise» (AS 21-22), ardoa (AS 23-24), bekaiztiak eta bekaizgoa (AS 26-30), zikoitzak eta zikoizkeria (AS 31-36), zuhurtzia (AS 37-40, 42-45), ixilik egotea (AS 52, 54), dohatsua (58), amodioa (AS 59), etab. Ik. multzo bat: Eranskinak 4.

Hiribarrenen erranen eta aforismoen kopuruari dagokionez, bi kaiserrek orotara 1334 biltzen dituzte. Lhandek argitaraturiko 123 «Aphorismes Sapientiaux» direlakoak gehituta (eta horiek ere beste batzuen artean hautatu zituen), 1455 dira orotara Hiribarrenen erranak, esan nahi baita gorde direnak eta ezagutu daitezkeenak, nahiz gehiago idatzi zituzkeen.

3.3. Kritikariak Hiribarrenen erranei estilo aldetik duten balioa aitortu diete baina errefrau edo atsotitz gisa dutena ukatu. Ondorioz, atsotitz bilzaileen bildumetatik kanpo gelditu dira.

Lhandek ez zien aitortu atsotitz edo errefrau (fr. *proverbe*) izaera, hau da, esaera egina, ahotik ahorakoa edo berrerabilgarria izatea. Hiribarrenek berak sortuak eta batzuetan aldatuak edo berreginak izanez, ez omen dute folklore balio handirik.⁴ Lhanderen arabera, Hiribarrenen erranen balioa estiloan dago, hainbat kalitate erakusten dituzte (apaintasuna edo dotoretasuna eta laburtasuna), interesgarriak dira inbentario eta aliterazio ugariengatik eta gozagarriak lapurtera garbiaren zaleentzat. Frantses itzulpenari dagokionez, haren esanetan, bitxia eta barrokoa da, itzulpen batzuk iruzkinak baino ez dira, poesia balio urria du eta egileak askoz hobeki idazten zuen euskaraz frantsesez baino (ibid. 394-395).⁵ «Erran zaharrak» edo «Aphorismes»

⁴ «De toute évidence, ces proverbes, dictons et formules ont été composés par l'auteur lui-même et quelquefois remanés. Leur valeur folklorique est donc mince.» (Lhande 1928:394).

⁵ «Mais en revanche le style présente des qualités remarquables d'élégance et de concision. Il offre une foule d'inversions et d'allitérations qui marquent un réel intérêt. Les amateurs de beau basque

mes proverbiaux» (ik. 3.2.3.) esapide mamitsu eta aberasgarriak omen dira.⁶ Horiei buruz, Lafittek ohartarazi zuen beste hizkuntzetako enkidekoak edo haietatik moldatuak direla asko, baina ez dutela gatz faltarik.⁷ (Gehi genezake, atsotitz landuen itxura eta estilokoak direla Hiribarrenen erranak, gure ustean).

Lhanderi jarraituz eta haren aipua ekarriz, Azkuek ere atsotitz jatorren izaera ukatu zien Hiribarrenen eserei eta frantses atsotitzen itzultzaileen artean kokatu zuen Hiribarren, Iturriaga eta J. Elissalderekin batera ([1945] 1969 EY III:23, 24). Hala ere, aitortzen du Hiribarrenen bat behintzat onartu zuela bere bilduman (ibid., 28). Lhande eta Azkueren irizpideen indarrez, eta Hiribarrenen eskuizkribuen ezaguera ezaz, atsotitz biltzaileek Hiribarrenen erran eta aforismoak atsotitz bildumetatik errazegi baztertu dituzte, baita Lhandek argitaratuak ere. G. Garatek ez ditu aipatzen ere (1998, sarrera). Asmatuak baldin badira, Lhandek eta Azkuek diotenez, logikoa da sasi-atsotitztat hartuak izatea. Hala gertatu ohi da beste hizkuntza eta herrialdeetan (nahiz, zenbait, erabiliaren erabiliz, atsotitz bihurtu diren). Baina kritikariak eta atsotitz biltzaileak ez ote dira zorrotzegiak izan Hiribarrenekin?

Alde batetik, ezin uka Hiribarrenekin berak onduak direla laborarien erran, «Aphorismes proverbiaux» eta erran zuhur asko, agian gehienak. Hori ezaugun da: a) inversio edo hiperbatonetan (LEZ 691 *Beldur bahaiz lanaren, / jakin zac hautatzen ordainaren*. Si le travail te fait peur, / Dégue un bon cultivateur; PHEs 54 *Sahats urac urruntzen / Har beharri duena zaurtzen* [beharria zaurtzen duena]. b) *-a* artikularen elipsi urgarietan, hori baita Hiribarrenen hizkuntza ezaugarri iraunkorrenetako bat, bertsoetan batez

labourdin prendront plaisir à cette lecture. En regard de chaque formule, le chanoine donne une traduction française, souvent rimée, qui témoigne chez lui d'une connaissance du français et d'une valeur poétique considérablement inférieures à sa science du basque. / Voici quelques exemples de cette traduction pittoresque et baroque: (...) Certaines de ces traductions deviennent parfois tout un commentaire; (...)» (Lhande 1928:394-395).

⁶ «Erran zaharrac. Aphorismes proverbiaux. Sous ce titre Hiribarren a ressemblé un grand nombre de sentences mêlés à de simples expressions qui constituent des euskarismes des plus savoureux et sont bien propres à enrichir notre parler courant.» (Lhande 1929:81).

⁷ «“Aphorismes proverbiaux”. Bien de ces maximes correspondent à des dictons connus en d'autres langues, mais elles ne manquent pas de sel.» (Lafitte 1979:185).

ere, prosan gutxiago: LEZ 228 *Ez leher etchetiar, / Guziac dute bizi behar*; LEZ 686 *Ongarri dena biltzen / Bihian aurkhitzen*. LEZ 102 *Harriac bakharric larrutzen / Toki duena ukitzen*. Aipatu bi ezaugarri horiek (-a artikulua elipsiak eta inversioek) Hiribarrenen erlatibo-egitura tipikoak osatzen dituzte: LEZ 315 *Lur garbi dena uzten / zikhinetan errech biluzten*. c) aipamen edo erran kulto batzuetan: LEZ 179 *Erromaco aitoren semeac, / Ez ahalketzen goldeac*. À Rome, consuls et preteurs, / s'honoraient d'être agriculteurs. d) egilearen buruko hitzetan ote gogoko atzizkietan (-*dun, -te*): LEZ 11 *Urthe elurdun, / Ez gosedun*. An de neige est un an de biens, / Pour toi, lecteur, et pour les tiens. Izan ere, normalagoak dira *elur-urte* edo *elurtsu* (ik. G 3785 *Elur urte, ogi urte*; 9465 *Martxo elurtsu, urte garitsu*). Halaber hitz bereziak: LEZ 242 *Laborantzac bide egite / Herrien ungite*. En culture tirer [?] les progrès / Pour le pays sont des bienfaits. e) lehen pertsonaren erabileran (behin edo behin baino ez darabil egileak): LEZ 497. *Denean ur, lur, iguzki, ongarri, / Etzait dela nihor dolugarri*. Lhande zuzen dago kasu batzuetan berreginak izan direla dioenean ere; egilearen eskuko zirriborro eta zuzenketa ugari dituzte Hiribarrenen eskuko erran eta aforismoek. Eta beste aldetik, higie-ne-aforismoak itzulpenak edo moldapenak dira.

Baina kontua zehatzago aztertuz gero, ohartuko ginatke Hiribarrenen erranen artean badirela atsotitz eta lokuzio jatorrak (Er.5.1.), eta Lhande ere ohartuko zen horretaz, nahiz deus ez dioen. Beste batzuetan egileak atsotitz jatorrak baliatzen eta manipulatzeko dituzte modu askotara: atsotitzaren parte bat hartuta (Er.5, LEZ 2), bi atsotitz desberdin elkartuta eta nahastuta (Er.5, LEZ 1), atsotitzari ondoren zirtoa ezarrita –agian Hiribarrenen burukoa, agian tradiziozkoa edo antzekoa– (Er.5, AS 100, LEZ 71, 106), atsotitz jatorra bigarren partean jarri eta lehena harekin konbinatuta (Er.5, LEZ 79), atsotitzen aldaerak sortuta (Er.5, LEZ 4, 5), etab.

Izan ere, Hiribarrenen erran ugari Garateren bildumako askoren oso antzekoak dira; ik. multzo bat: Eraskinak 6. Eta, gero, Garateren bildumako guztiak ote dira atsotitz jatorrak? Haietako asko atsotitzen aldaera hutsak dirudite, adib. landu gabeak diren asko, edo, landuen artean, Axularren beraren *Akabatzeari dagoka koroa* (Garatek jasoa), haren parekoa baita EZAP 327 *Akabantzak lana koroatu*. Zergatik Axularrenak atsotitz estatusa eta Hiribarrenenak ez? Ez ote dira atsotiztegietan erruz eta erraz sartu idaz-

leek idatzi eta asmatutakoak ere? Bestela, benetako atsotitzak zein diren jakiteko, berraztertu beharko lirateke irizpideak, atsotiztegiak eta iturriak, batez ere idatzizkoak.

Bestalde, Hiribarrenen erranak mailegatuak edo kalkatuak direla eta, zer? Atsotitz itzuli edo moldatu franko ez ote dira jendearen ahoan erabiliak eta are atsotiztegietan bilduak? Ez al dute baliorik? J. Hiriart-Urrutik frantsesetik hartuta euskaraz moldatzen zituen atsotitzak bere kazetalanetan erabiltzeko. Hiribarrenen erran ugari, lokuzioak barne, beste hizkuntzetan oso erabiliak direnen itzulpenak dira, batez ere frantsesetikakoak. Ik. multzo bat: Eraskinak 7. Garatek bere bilduman gaztelaniazko frankoren moldapenak sartzen baditu, eskubide berbera izan dezakete gure idazlearenek.

Beraz badirudi Hiribarrenek orotariko erranak bildu nahi zituela –tradiziozkoak, manipulatuak, frantsesetik itzuliak edo berak asmatuak–, irakasteko baliagarriak ziren ber; haren ardura irakastea zatekeen, ez herriaren ahoko eta ahotik atsotitzak biltzea.

Atsotitzek atsotiztegietan baino harrera hobea izan dute gurean Hiribarrenen lokuzioek. Lhandek argitaratutako ugari onartu ditu OEHK, eta sarrera bereziarekin (nahiz lokuzio gisa markatu gabe ageri askotan), adibide bakarrekoak izanik, edo bestela adibideen artean ezarri ditu; beste batzuk, ordea, ez, argitarabeak direlako (ik. Er. 3.2). Atsotitzakoen kasuan bezala, lokuzioak zein diren eta zein ez berraztertu beharko litzateke, gure ustez.

Ondorioak

Hiribarrenen bi alderdi aztertu ditugu, oso ezagunak ez direnak: prosa idazlearena eta neurtitzeko erran eta aforismoen itzultzaile edo moldatzailearena. Alderdi batean eta bestean Hiribarrenen luma trebeak erdie-tsitako emaitza oso baliotsua da, gure ustez, batez ere euskara bizi eta aberatsagatik, estilo labur eta argiagatik, eta garaiko pentsamolde eta jakintzaren lekuko direlako. *Eskaraz eguiako* istorio ugariak, erretorikak eta hitz eta joskera batzuen bitxitasunak ere balio erantsia dute.

Hiribarrenen erranak eta aforismoak ez dira erlijio gaiezkoak, ezta moral gaiezkoak (gehien-gehienak behintzat); bizibideari eta osasunari dagozkion jarraibide praktikoak edota zuhurtziazkoak dira. Hiribarrenek Hipokratesen eta Salernoko Eskolaren medikuntza aforismoak moldatu ditu euskaraz eta Medikuntzaren historiaren parte bat erakutsi digu. Aforismoak irakaskuntzan erabiliak izan dira, jakintza –trinko– adierazita errazago hedatzeko (horretan tradizioa egon da Frantzian) eta haien bidez Hiribarrenek euskaldunei eta laborariei irakastea bilatuko zuen. Genero hori egun ere baliotsua dateke pentsamendua adierazi eta lantzeko (horren adierazle, UPV-EHUK antolatu Oihenart Aforismoen lehiaketa, 2011).

Azterturiko bi alderdietan hainbat eta hainbat gai gelditzen dira azaltzeko; esaterako, zertako itzuli zituen frantsesez bere erran eta aforismoak. Dena dela, gure ustez, Hiribarrenen erran eta aforismoen argitalpenak lagunduko luke egilea ahazturaren eta jakinezaren zigorretik askatzen eta, agian, orain arte baino hobeki balioztatzen. Euskal hiztegiak ere ez luke kalterik. Eranskinetan bildu dugun sortak erakusten du ezagutzea merezi dutela.

Laburdurak

- E: *Eskaldunac* (Baiona: Foret eta Lasserre, 1853). Ik. Bibliografian Altuna *et al.*
- EE: *Eskaraz eguia* (Baiona: Lasserre, 1858).
- Er.: Eranskinak.
- G: Garate, G. Ik. Bibliografia.
- LEZ: (Hiribarren) «Laborarien erran zaharrak». Zenbakia nik ezarri diet.
- AH: (Hiribarren) «Aphorismes Hygiéniques».
- AS: (Hiribarren) «Aphorismes sapientiaux». Lhandek argitaratuak. Ik. Bibl. Lhande)
- M: (Hiribarren) «Médecin». (31 atsotitz). Zenbakia nik ezarri diet.
- PHES: (Hiribarren) «prescriptions hygiéniques de l'Ecole de Salerno». Nik ezarri diet zenbakia.
- EZAP: (Hiribarren) «Erran Zaharrak. Aphorismes Proverbiaux».

Eranskinak

1. «Laborarien erran zaharrak» (LEZ laburduraz)

- LEZ 77. *Bethi bil, arauetz egor, / Ez diteke etchea eror.*
 LEZ 138. *Jondoni Laurenditan, / iditaia ogitan.*
 LEZ 139. *San Martinec arno ona edaten, / Eta ura errotentzat uzten.*
 LEZ 142. *Ganic ere negua itsasoz bertzalderat, / Ethorriren San Nikolasi mintzatzerat.*
 LEZ 177. *Yincoac egin gizona goldeco / Nola arraina ureco.*
 LEZ 198. *Lagun ona liburua, / zuhur bada burua.*
 LEZ 228. *Ez leher etchetiar, / Guziec dute biziz behar.*
 LEZ 241. *Ez denac laborari, / Agur hala denari.*
 LEZ 408. *Estalarazteco behorra, / Hauta garaino ederra.*
 LEZ 448. *Hazia baino lehen sorroari [«soroari», «zelaiari»] / Eman lodi ongarrri.*
 LEZ 484. *Gauzen ungi egiteco, / laborariac bilduco. Agriculteur, ne oubliez pas / De vous unir en syndicat (LEZ 484),*
 LEZ 485. *Yabea bakhar egotean, / Maiz haren lur agortean.*
 LEZ 503. *Chirripen inguru, zure parrapioetan, [«lur eremuetan»] / Arbolac landa bi lerrotan.*
 LEZ 535. *Otsaila hasi orduco, / fruitutzeac moztuco.*
 LEZ 570. *Urharrilaren hoita hamekatic, / Landa mahasti lehenetatic.*
 LEZ 619. *Arnotegian beroa / hamar gradu, ez gehiagocoa.*
 LEZ 661. *Laborari cafetiarra, / ospitalerat beharra. Laboureur qui du café s'approche / court à l'hôpital en coche.*
 LEZ 694. *Ybil azpicoac eztiki, / Egin gabe asiki.*
 LEZ 716. *Etchetiarra lehertuz, / Seilharu joaiten hustuz.*
 LEZ 720. *Ez luza ematen / Muthilei soldaten.*

2. Higiene aforismoak

2.1. «Médecin» sarrerakoak (M laburduraz)

- M 1. *Mediku gutiago, / Gaitza bakhanago.*

- M 2. Burua fresco, sabela arin, zangoac bero, / Midikuez trufa gero.
 M 3. Ura, pasaio eta barur / Mirikuntzaren lehen haur.
 M 5. Ez da sendakairik, Mirikuek erraten, / Eria badohala dutenean ikusten!
 M 6. Biziaren amodioac deitarazten mirikuac; / sendarazi batec ahan-tzarazten ehun hondatuac.
 M 7. Sendakai miriku batek emana / Nihoiz bertzeaz ungi atzemana.
 M 12. Hainitz mirikuk ez sinhesten badela arimaric, / Ezdute beraz arthatzen aberez bertzeric.
 M 21. Akademian badire miriku churi, gorriac; / Mirikuntzac beraz ci-mendu lazgarriac.
 M 22. Bethi berri laborantza, / Berriago mirikuntza.
 M 29. Mirikuen aita, Hypocrates jauna, / Yzanen lehenic mintzaturen dena.
 M 30. Labor bizia, / Ikhaspema luze, / Mena lasterra / Egintza enganiocor, / Erratea gaitz. La vie est courte, / L'art est difficile, / L'occasion prompte, / L'expérience trompeuse, / Le jugement difficile.

2.2. «Aphorismes hygiéniques» (AH laburduraz)

- AH 1. Ez da on sobera jatea, / Ez gose jasatea, / Ez ahalez gorago egitea. Il n'est pas bon de manger trop, ni de souffrir la faim, ni de faire rien au delà de la nature.
 AH 8. Janari umiãc behar, / Gorphutzari darraiconean sukhar; / Haurrac lerro hortan sar. Le régime d'une nourriture humide est nécessaire aux tempérament fébriles, et surtout aux enfants.
 AH 13. Eritasunean jateco hoberena, / Ahoac galdetzen duena, / Nahiz ez luken bethi iduri hautena.
 AH 26. Sabel chumeaz goitico gaitz husdura dutenac galdetzen, / Goiticoac sendatzen. / Sabel chumeaz behitic direnac, / Behiticoaren lanac. Les douleurs situés au dessus du diaphragme et qui demandent l'évacuation, seront guéris par le vomissement, eta celles qui sont au dessous, par le purgatif.

- AH 52. Bulhar usteltzetic helduden hetikadura, / zortzi urthetarik hoi-ta hamabortzetarat izaten ardura. La phtisie, qui provient de l'ulcère du poumon, se manifeste communément depuis l'âge de huit ans jusqu'à trente-cinq.
- AH 70. Emazte izorrei atheratzea odola, / Haur eginaraztea denbora ez dela; / Yzor handian bereziki hori egin ez dadiela.
- AH 71. Emazteari, muthil duenean garraiatzen, / Coloreac bizi zaizco agertzen; / Alaba badu, zuri ezagutzen.
- AH 85. Beraz aro, hotz eta beroen ganbiantzetan, / Gaitzac menta handienetan; / Gauza bera da bizia duten orotan.
- AH 110. Hotz edo bero den izerdiac / Bethi baditu gaindiac, / Erakusten gaitzaren min edo hagoniac; / Hotzac badire, / Gaitz sendatzetic urrun dire; / Gaitza hil hurren, beroac badire.
- AH 122. Larrua idor eta gogor dutenac, / Yzerdiric gabe hiltzen direnac; / uritan hiltzen larru lazo eta cilhotsudunac.

2.3. *Salernoko Eskolako Higiene-preskripzioak (PHES laburduraz)*

- PHES 1. Burutic grina athera, / Jabal hasarradura.
- PHES 2. Siesta higuin eguerditan, / gernu eta haize utz airetan.
- PHES 3. Hobe dieta / Ezen ez lanzeta.
- PHES 4. Esku eta begi garbi goizetic, / Ez bara higitzetic.
- PHES 5. Orrazta, hortzac garbi, oin, esku, hezurrac luza, / Hobeki hala gorputza.
- PHES 11. Guti jan arratsetan / Loaren onetan.
- PHES 32. Gaznac hozten, hesten eta gogortzen, / Ogi eta gasnac gor-phutz garbi galdetzen / Gasnac hutsic gaizkitzen / Ogiarekin, kalte ekhartzen.
- PHES 36. Udare erria hoberena, / Gordinik tzarrena, / Errerik barneco eztieta / gordinik garratzena.
- PHES 37. Janari ona gerezia, / Behiti doha guzia, / Hexurrak khentzen harria, / Urak gorphutzean hedatzen bizia.
- PHES 68. Odol atheratzeac nahi behitico; / Berez barnea hutsa itchikico / ez hala unhatuco, / Entzute, boz, indarrac ethorrico.

3. «Erran zaharrak-Aphorismes proverbiaux» (EZAP laburduraz)

3.1. *Atsotitzak*

- EZAP 17. *Ez utz estriberac.* N'abandonnez pas les étriers; c'est à dire, usez de vos avantages.
- EZAP 151. *Mihia zilhatu zaio.* La langue lui a fourché: il a lâché une parole contre son intention.
- EZAP 190. *Hitz bati darraizco oro.* Il n'y a qu'un mot qui serve: parler nettement.
- EZAP 209. *Mendi guziac errekekin.* Il n'y a pas de montagnes sans vallées.
- EZAP 216. *Hitz ona errech eta aberats.* Bonne parole coûte peut, et vaut beaucoup.
- EZAP 217. *Zucenegi, laster makhurregi.* Trop de justice degénere en injustice.
- EZAP 233. *Agur agurrari.* Quiconque salut, est salué.
- EZAP 236. *Ez da ahalcatzeco, ez dakizuna galdetzeco.* N'ayez par honte de demander ce que vous ne savez pas.
- EZAP 238. *Aberatsena, zorric ez duena.* Est assez riche qui ne doit rien.
- EZAP 259. *Nihorc bethi irabaxten.* N'est pas marchand qui toujours gagne.
- EZAP 264. *Lanetan ageri gizonac.* Les affaires font les hommes.
- EZAP 265. *Hibaia barnenean, ichilenean.* Où la fleuve est plus profonde, il fait le moins de bruit.
- EZAP 277. *Ez da bolbora etche chorientzat.* Il ne faut pas tuer de poudre aux oiseaux.
- EZAP 280. *Maite duena Bertrantto, / Maite haren chakhurttto.* Qui aime petit Bertrand / Aussi son petit chien.
- EZAP 288. *Gal lehenago hitz ona / Ezen zure laguna.* Il vaut mieux perdre un bon mot qu'un ami.
- EZAP 302. *Oro deus ez.* Tout est vanité.
- EZAP 329. *Hobe bekhaitzaraziric, / Ezen urrikalaraziric.* Mieux vaut faire envie / que pitié.

3.2. Lokuzioak

- EZAP 22. *Haize guziac segi.* Aller à tout vent; être sans résolution.
- EZAP 24. *Guziei halabiz.* Il dit amen à tous; il acquiesce à tout ce qu'on veut [?].
- EZAP 42. *Moco eta behatz onac [izan].* Avoir bec et ongles: répondre vivement à un attaque.
- EZAP 83. *Atzapar onac izan.* Avoir les mains crochues: promptes à dérober. [OEH *aztapar onak ditu*, il est vigoureux, il est bon ouvrier (Duvoisin)]
- EZAP 176. *Bazcari guzietaco izieta* [?][*izuta?*]. Etre à pot & a rô: parasite.
- EZAP 184. *Errainac hazkar.* Avoir les reins forts: pouvoir et tenter certaines chances.
- EZAP 188. *Zakhuaren ondoa ikhus.* Il faut voir le fond du sac: s'instruire bien d'une affaire [?].
- EZAP 191. *Irin eta zahi.* Moitié farine, moitié son: marchandise mêlée.

4. «Aphorismes sapientiaux» (Lhandek hala izendatu eta argitaratuak) (AS laburduraz)

- AS 4. *Hobe haurrak egun egitea nigar / Ezen ez zuk bihar.*
- AS 14. *Ura suari, / eztitasun kolerari.*
- AS 32. *Zaldi iduriko da zikhoitza; eramaile arno eta edale huts hutsa.*
- AS 37. *Mintza gehiago zurekin / ezen ez bertzeekin.*
- AS 43. *Zuhur litezke asko / ez balire bere buruaz hartusko.*
- AS 58. *Gizon dohatsuena, / Hala dela uste duena.*
- AS 59. *Amodioak baiak ezeztatzen, / Herrak agertzen.* L'amour couvre les défauts; la haine les met en relief.
- AS 64. *Egun tzarragoak, / Lege gehiagoak.* C'est dans les temps de corruption que les lois se multiplient.
- AS 70. *Atzeman beza lagunac zu baithan / Zuk nahi duzuna hura baithan.*
- AS 73. *Izaten hoberena / Barkhatzen dakiena.*
- AS 90. *Libertatearen mugarria / Libertinkeria.*
- AS 106. *Maiz gauza bat bilhatzen, / Bertze bat aurkhitzen.*

- AS 109. *Ez da sokez mintzatzeko / Urkhatua denean hurbilsko.*
 AS 111. *Hobe choria eskuan / Ezen ez lersuna zeruan.*
 AS 113. *Eztia nihorc zainduko / Astoaren zintzurreko.*
 AS 123. *Ungi predikatzen / Denak ungi bizitzen.*

5.1. Atsotitz eta lokuzio jatorrak

- LEZ 119. *Andredena Marchoco, / Behia larrean aseco.*
 LEZ 671. *Nausia nolaco, / Muthila halaco. À tel maître, tel valet; / Rien n'est plus vrai; chacun le sait. Ik. G 9911 Nolako nau-si, halako mutila.*
 EZAP 107. *Egina egin. Ce qui est écrit est écrit: rien à changer.*
 EZAP 129. *Su eta khar. Jeter feu et flamme: se répandre en invectives, agir avec ardeur.*
 EZAP 149. *Haltsu eta jatsu, biac higoaltsu. C'est jus vert ou vert jus: même chose.*

5.2. Atsotitz jatorren baliatze eta manipulazioa

- LEZ 2. *Lehen hala, / Orai hola. Ik. G 8954 Lehen hala, orain hola, gero ez dakigu nola.*
 LEZ 1. *Hotz ez dena bero, / Gauzec bere aro (LEZ 1). Antzekoak, alde batetik, G 5602, 5606, 5607, 4124, eta bestetik, 4923.*
 AS 100. *Hitz guti eta hek onak / Higuindua nahi ez denac (AS 100, Lhandek argit.; lehen zatia atsotitz oso ezagun erabili batek osatzen du).*
 LEZ 71. *Ez eragin beherapenean, / Hain guti ilhargi bethean. Lune en décours, ne seme point. Antzekoa G 4055 Ilbeeran erein zegik arean.*
 LEZ 106. *Uriaren ondotic atheri, / Nihor bethiko eri. Toujours ne peut durer orage / Ni de Bellonne le ravage [?]. Ik. G 4808 Euriaren ondoren aterri.*
 LEZ 79. *Iñada laster ibiltzen, / Uda hastea ez harc ekhartzen. On admire le vol del'hirondelle, / Le printemps n'attend pas l'essor de son*

añle. Antzekoak beste hizkuntzetan: gazt. *Una golondrina no hace el verano/primavera*; lat. G 3279 *Unus hirundo non efficit ver etab.*

- LEZ 4. *Urthec eramaten, / Nihor ez egoten.* Antzekoa G 13234 *Gure urtheak ethortzen dira joaiteko eta ez gurekin egoiteko* (Axular); G 13253 *Urteak ekarri, urteak eramán.*
- LEZ 5. *Urtheac yoaiten, / Ez atzematen* (LEZ 5). Antzekoa G. 13258 *Urteak galupeka joaten dira.*
- LEZ 170. *Egun egin lan ahal duzuna, / Ez baita zurea biharco eguna.*
- LEZ 171. *On dena egun egiteco / ez utz biharco.* Ik. G. 3508 *Egun egiten ahal dukana, ez utz biharko.*

6. Garateren bildumakoen antzekoak

- LEZ 113. *Haize tzarrac / Ondotic uharrac.* Ik. G 6217 *Haize na(ha)sik dabilzi, laster uria*; 6220; 6224; 6227.
- LEZ 48. *Goizean lo dagon acheriac / Ez jaten oilokiak.* Ik. G 5950 *Goi-zaldean lo dagoen azeriak ez du humarik ahoan.*
- LEZ 65. *Onac eta gaiztoac, / Yguzkipecoac.* Sur les bons le soleil luit, / Aux mauvais nullement ne nuit. Ik. G 3603 *Eguzkia denentzako urteten dau. Eguzkia bera, on ala gaiztoentzat.*
- LEZ 92. *Negu ederrac, / Uda uherrac.* Hiver, sitôt qu'il est trop beau, / Nous promet un été plein d'eau. Ik. G. 10036 *Negue euzkitsu, ondoko udie euritsu.*
- LEZ 123. *Apirila gizonentzat, / Maiatza bestientzat.* Ik. G 9208 *Maiatza, / ab(e)ren hilabetea.*
- LEZ 128. *Maiatzeco beroa, / Urtheco aroa.* Au mois de Mai la chaleur, / Toute l'année ait de valeur. Ik. Garate 9255 *Maiatzeco beroa, / urteko balioa.*
- LEZ 131. *Maiatzean uri, / Abuztuan gari.* Ik. G 9244 *Maiatzean uri, / uzta jori*; G 9248 *Maiatzean milla euri, milla ogi*; G 9256, 9257, 9261.
- LEZ 132. *San Medarrez uri, / Berrogoi egunex guri.* Ik. G 11795 *San Medarrek euri, / berrogoi egunex busti.*

- LEZ 140. *Eguna luzatzen Santa Luziaz, / Cucuso baten jauziaz. Ik. G 11868 Santa Luzia orduko, eguna ahuntzaren jauzia luzatzen; 11869, 11871.*
- LEZ 430. *Jan gutiz nausi begiac / Egiten abrei haragiac. Ik. G 9928 Nagusiaren begiak gizentzen ditu idiak. «Nagusiak bere ondasunak ondo zaintzen». El ojo del amo engorda al ganado.*
- EZAP 294. *Chakhurrekin loharkatuz / Jekitzzen kukusoztatuz. Ik. G 13724 Zakurrekin datzana, jaikiten da kukusoeki (Oihenart).*
- EZAP 304. *Nahiac ahal ematen. Ik. G 9938 Nahi duenak ahal du, nahi ez duenak guzia galdu; 9947; 9949. Le vouloir fait le pouvoir.*

7. Erran eta aforismo itzuliak edo moldatuak

- LEZ 31. *Paris etzen egun batez egin / Egunac ziren [?] berregin. On ne fit point Paris / En un jour de fête ou de ris. Ik. G 11159 Paris ez da egun batez egina.*
- EZAP 30. *Sugeak irets. Avaler des couleuvres: souffrir et n'oser se plaindre.*
- EZAP 59. *Kartazko jauregi. Château de cartes: maison fragile.*
- EZAP 72. *Ungi eraman barkua. Bien conduire sa barque: savoir faire ses affaires.*
- EZAP 103. *Baso bat uretan itho. Se noyer dans un verre d'eau: être continûment [?] malheureux.*
- EZAP 186. *Horma utz. Rompre la glace: parler.*
- EZAP 239. *Bide guziek Erromarat eramaten. Tout chemin conduit à Rome.*
- EZAP 253. *Zaldi urrikako, krapestu nola nahiko. À cheval donné ne regarde pas la bride.*
- EZAP 306. *Jaincoac laguntzen dena haritzen. Aide-toi, Dieu t'aidera.*
- EZAP 327. *Akhabantzak lana koroatu. La fin couronne l'oeuvre. Ik. G 431 Akabatzeari dagoka koroa (Axular).*

Bibliografia

- ALTUNA, P. et al. 1997. *J. M. Hiribarren. Eskaldunak (2. zatia)*. Donostia: EEE.
- ARBELBIDE, X. 1991. «Drame: 891an euskaldun gerla», *Memoriae L. Mitxelena magistri sacrum*. Universidad del País Vasco. 485-503.
- AZKUE, R. M. [1945]. 1969. *Euskalerrriaren Yakintza-Literatura popular del País Vasco*. III. Madrid: Espasa-Calpe.
- ELISSALDE, J. 1936. *Atsotitz, zuhur-hitz eta erran-zahar*. Baiona: La Presse.
- GARATE. 1998. 27173. *Atsotitzak. Refranes. Proverbes. Proverbia*. BBK Fundazioa. 1998.
- HIRIBARREN, J. M. 1858. *Eskaraz eguia*. Baiona: E. Lasserre. Euskaltzaindiaren Azkue Bibliotekan ale bat dago ikusgai: Lacombe Biblioteka. Olaso Dorrea Sorre-rakundea.
- *Laborarien erran-zaharrak* (eskuizk.). P. Lafitteren funtsa. LAF 302-027. Azkue Bibliotekan ikusgai.
- *Médecin. Aphorismes hygiéniques. Erran zaharrak-Aphorismes proverbiaux* (eskuizk.). P. Lafitteren funtsa. LAF 302-026. Azkue Bibliotekan ikusgai.
- INTXAUSTI, J. 1972. *Iraultzaren hildotik*. Jakin.
- LAFITTE, P. 1941. *Le basque et la littérature d'expression basque en Labourd, Basse-Navarre et Soule*. Baiona: Le Livre.
- 1979. «Jean-Martin de Hiribarren» (1810-1866)». *Euskera*. 181-191.
- LHANDE, P. 1928. «Les proverbes d'Hiribarren». *Gure Herria*, VIII. 394-405.
- 1929. «Les proverbes d'Hiribarren». *Gure Herria*. 81-93.
- MITXELENA, L. 1988. *Historia de la literatura vasca*. (2. argitaraldia).
- *Diccionario General Vasco-Orotariko Euskal Hiztegia*. 1987-2005. 2. argitaraldia, 2011.
- MUJICA, L. M. 1979. *Historia de la literatura euskérica*. Donostia: L. Haranburu.
- OEH. Ik. Mitxelena, L.
- ONAINDIA, S. 1973. *Euskal literatura*. II. Bilbao: Etor.

PAGOLA *et al.* 1994. «Napoleon Lehena». *Bonaparte Ondareko eskuikribuak. Lapurtera-1*. Deustuko Unibertsitatea. 41-183.

SARASOLA, I. 1970. *Euskal literaturaren Historia*. Zarautz: Lur.

URKIZU, P. (dir.) *et al.* 2000. *Historia de la literatura vasca*. Madrid: UNED Ediciones.

VILLASANTE, L. 1979. *Historia de la literatura vasca*. Editorial Aranzazu. (2. argitaraldia).